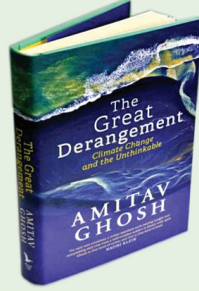

साहित्यकारको आँखामा जलवायु परिवर्तन

पुस्तक : द ग्रेट डिरेन्जमेन्ट :

क्लाइमेट चेन्ज एण्ड द अनथिन्केबल

लेखक : अमिताभ घोष

प्रकाशक : पेन्गुइन बुक्स इण्डिया, २०१६

पृष्ठ : २८४

मूल्य : २६५० डलर

ISBN-13: 978-0670089130

समीक्षक : अजय दीक्षित

विश्व जलवायु परिवर्तन धेरैको चासोको बनेको छ यतिबेला। यसबारे वैज्ञानिक, अर्थविद्, समाज वैज्ञानिक र प्राविधिज्ञहरूले थुप्रै पुस्तक लेखेका छन्। विश्वका नेता, क्रिश्चियन धर्मगुरुका साथै ब्याङ्कर्सहरूले पनि जलवायु परिवर्तन नकार्न नसकिने वास्तविकता भइसकेको स्वीकारेका छन्, यद्यपि जलवायु परिवर्तन भएको छैन भन्ने पात्र अमेरिकी राष्ट्रपतिको चुनाव लड्दैछन्। नेपाललगायत अन्य विकासशील मुलुकहरूमा जलवायु परिवर्तनबारे अरु व्यापक चासो व्यक्त भएका छन्, किनकि यी मुलुकले जलवायु परिवर्तनको प्रत्यक्ष असर बढी भोगिरहेका छन्।

मन्थन मा जलवायु परिवर्तनबारे समीक्षा गरिएको यो तेस्रो पुस्तक हो। यसअघि यसै स्तम्भमा एन्थोनी गिडेन्स र नाओमी क्लाइनका पुस्तक समीक्षा गरिसकिएका छन्। यसपटक समीक्षा गरिएको प्रस्तुत पुस्तक द ग्रेट डिरेन्जमेन्ट भारतीय मूलका उपन्यासकार अमिताभ घोषले लेखेका हुन्। समग्र मानव सभ्यतालाई असर गर्ने प्रक्रिया भए पनि, जलवायु परिवर्तनको विषयमा उपन्यासकार, कवि र अन्य आख्यानकारहरूले खासै कलम चलाएका छैनन्। घोष भन्छन्, 'लन्डन बूक रिभ्यू, न्यूयोर्क बूक रिभ्यू, जर्नल रिभ्यू जस्ता प्रकाशनका पाना पल्टाउँदा यो प्रष्ट हुन्छ।' यी प्रकाशनमा जलवायु परिवर्तनका गैरआख्यान कृतिले मात्रै स्थान पाएका छन्। जलवायु परिवर्तनलाई लिएर उपन्यास लेखिएका छैनन्। यद्यपि उपन्यासकारहरूले जलवायु परिवर्तनबारे नलेखेका भने होइनन्। घोष भारतीय उपन्यासकार अरुन्धती रायको उदाहरण दिँदै भन्छन्, "अरुन्धती शब्द केलाउन र माला उन्न खप्पिस लेखिका हुन्, उनमा विषयप्रतिको संवेदना र भावुकता पनि छ, तर जलवायु परिवर्तनबारे उनका लेख गैरआख्यान पङ्क्तिमा पर्छन्।" घोष जलवायु परिवर्तनले ल्याएको सङ्कटलाई साहित्यकर्मीको आँखाबाट केलाउँछन् र भन्छन्, "जलवायु सांस्कृतिक सङ्कट पनि हो, जसले मानव सभ्यतालाई विनाश गर्न सक्छ।"

तापक्रम बढेर उत्तरी तथा दक्षिणी ध्रुव र हिमालयको हिउँ पगिएर समुद्र सतह बढेपछि, वङ्गालका खाडीछेउ रहेका सुन्दरवन मात्रै होइन, कलकत्ता, न्यूयोर्क, ब्याङ्क जस्ता शहर पनि वस्नलायक रहने छैनन्। त्यस सम्भावित विषयलाई साहित्यकारले आफ्नो परिकल्पनामा कसरी उन्लान्? "साहित्यकारले यस विषयमा कलम नचलाएमा उनीहरूले परिकल्पना गर्न नसकेको मानिनेछ" घोष भन्छन्, "जलवायु परिवर्तन एउटा वैज्ञानिक वा प्राविधिक विषय मात्रै होइन, यसको अध्ययनमा संस्कृति, साहित्य, शक्ति र राजनीतिका प्रसङ्ग पनि समेटिनुपर्छ।"

कथा, इतिहास र राजनीति

पुस्तकमा जलवायु परिवर्तनबारेको विवेचनालाई तीन खण्डमा विभाजित गरिएको छ— कथा, इतिहास र राजनीति। १०४ पृष्ठको पहिलो खण्डमा १८ उपखण्ड, ३८ पृष्ठको दोस्रो खण्डमा ८ उपखण्ड र ५८ पृष्ठको तेस्रो खण्डमा ८ उपखण्ड छन्। पुस्तकका २१४ पृष्ठमा लेख र ५४ पृष्ठमा सन्दर्भ सामग्री समेटिएको छ। पहिलो खण्डमा हरेक सभ्यतामा प्रचलित कथा-संस्कारको स्मरण गर्दै रामायण, महाभारत, जातक कथा, उर्दू दस्तान र इलियादका उदाहरण दिइएको छ। यो खण्डमा जलवायुसित जोडिएका व्यक्तिगत र अन्य अनुभव प्रस्तुत गरिएको छ। घोष सन् १९७८ मा दिल्लीमा आएको एउटा आँधीको उल्लेख गर्छन् जसमा उनी आफैँ परेका थिए। त्यसबेला जलवायु परिवर्तनबारे बहस नै शुरू भएको थिएन। त्यो आँधीका कारण आठ जनाको मृत्यु भएको थियो भने ७०० मानिसमा त्यसको प्रत्यक्ष असर परेको थियो। त्यस्ता घटना नियमित भइरहन्छन् तर मानव समाजको स्मृतिमा रहिरहँदैनन्। प्रकृतिका यस्ता घटना साहित्यको स्मरणमा पनि परेका छैनन्। घोष भन्छन्, "यस्ता घटना साहित्यिक हिसाबले लेख्न सजिलो हुँदैन।" सुनामी, बाढी र समुद्र-सतहमा वृद्धि तथा समुद्री किनारारसित जोडिएका अन्य थुप्रै प्राकृतिक घटनाहरूले ल्याएका विनाशका कथा छन्, तर ती साहित्यिक हिसाबले लेखिएका छैनन्।

प्रकृतिको व्यवहार कुञ्ज नसक्दा के हुँदोरहेछ त भन्ने उदाहरण घोषले प्रस्तुत गरेका छन् पुस्तकमा। कलकत्ता शहरको विकास शुरू हुनुअघि इष्ट इन्डिया कम्पनीले त्यो शहरभन्दा ५५ किलोमिटर दक्षिण-पूर्व नदीको किनारामा रहेको मतला भन्ने ठाउँमा बन्दरगाह

तापक्रमसँगै समुद्र सतह बढेपछि कलकत्ता, न्यूयोर्क, ब्याङ्क जस्ता शहर समेत वस्नलायक रहने छैनन्। त्यस सम्भावित विषयलाई साहित्यकारले आफ्नो परिकल्पनामा कसरी उन्लान्? यथार्थमा, जलवायु परिवर्तन एउटा प्राविधिक विषय मात्रै होइन, यसको अध्ययनमा संस्कृति, साहित्य, शक्ति र राजनीतिका प्रसङ्ग पनि समेटिनुपर्छ।

बनाउने प्रस्ताव गरेको थियो। त्यहाँ बन्दरगाह बनाउनु उपयुक्त छैन भन्ने तर्क प्रस्तुत गर्दै पिडिङ्टन भन्ने व्यक्तिले सन् १८५३ मा एउटा पर्चा स्थानीय गभर्नर जनरललाई बुझाएका थिए। बङ्गालको खाडीमा आउने समुद्री आँधीको अध्ययनपछि पिडिङ्टनले त्यो ठाउँ समुद्री बाढीबाट प्रभावित हुने सम्भावना औल्याएका थिए तर निर्माणको क्रम रोकिएन। सन् १८५७ मा बन्दरगाह निर्माण शुरू गरियो र १८६४ मा त्यसको उद्घाटन पनि भयो। तर उद्घाटन भएको तीन वर्षपछि नै समुद्री आँधी र बाढीले त्यो बन्दरगाह ध्वस्त पारिदियो। बाढीका कारण तहसनहस भएका थुप्रै यस्ता मानवनिर्मित संरचनाहरू विस्मृतिमा परेका उदाहरण छन्। नेपालकै एउटा उदाहरण लिऊँ। सन् १९६२ मा मर्चवार क्षेत्रमा सिंचाइका लागि बटवलनजिक हात्तीसूँडेस्थित तिनाउ नदीमा एउटा ब्यारेज र त्यसबाट नहर प्रणाली निर्माण गरिएको थियो। ब्यारेज निर्माण भएको एक वर्षमै तिनाउ नदीमा आएको बाढीले नदीको धारलाई ब्यारेजबाट पश्चिमपट्टि लगिदियो। त्यो नहर प्रणाली कहिल्यै सञ्चालन हुन सकेन। ब्यारेज चाहिँ एउटा चिहानको रूपमा रहेको छ, विकास यात्राको क्रममा विस्मृतिमा हराएको।

हात्तीसूँडे ब्यारेज त एउटा प्रतिविम्ब मात्रै हो। बाढी र खडेरीका कारण नियमित र निरन्तर मानिसहरू प्रभावित हुन्छन्, तिनको जनजीविका हरिन्छ, ती विपन्नताको कृचक्रमा जाकिन पुग्छन्। तत्काल केही राहत दिने काम हुन्छ, तर विस्तारै पर्दा खस्छ, नाटकको अन्त्य हुन्छ। पछिल्लो कालखण्डमा युद्धका कथाहरू लेखिएका छन् तर अन्य पीडाका कथा छैनन्। जलवायु परिवर्तनले बाढी र खडेरीका घटनाहरू बढाउने हुँदा जनजीविका खोसिने, विपन्नतातर्फको यात्रा लिन हजारौँ साना एवं सीमान्तमा रहेका किसानहरू बाध्य हुनेछन्। यस्ता चुनौती यस क्षेत्रको वास्तविकता हो। लेखक घोषको भनाइ जस्तै यस्ता चुनौतीको निदान प्राविधिक तरीकाले मात्रै हुन सक्दैन, लेखक, सामाजिक चिन्तक, उपन्यासकार र कविका कलमको सहयोग पनि उत्तिकै आवश्यक हुन्छ।

घटना र अनुसन्धान

घोषका उपन्यास गहकिला र अनुसन्धानमा आधारित हुन्छन्। यो पुस्तकको स्तर पनि निकै गहकिलो छ, तर एउटा विषयमा अपूरो अध्ययन प्रयोग भएको छ। घोष २०१० मा पाकिस्तानमा आएको बाढी र २००८ मा नेपालको कोशीको बाढीको उदाहरण दिन्छन्। यी दुवै घटनालाई हिउँ पग्लिएर आएको बाढी भनेका छन्। वायुमण्डलमा तापक्रम बढेपछि हिमालय क्षेत्रको तापक्रम पनि उच्च भएर हिमनदी पग्लिनु अस्वाभाविक होइन, यसै पनि हिमालय क्षेत्रमा तापक्रम बढ्ने दर अन्यत्रभन्दा उच्च छ। तर सन् २०१० मा पाकिस्तानमा आएको बाढी हिउँ पग्लिएर होइन व्यापक पानी पर्नाका कारण थियो भने कोशी नदीमा २००८ मा ठूलो बाढी आएको नभई तटबन्ध फुटेर नदी गाउँतिर पसेको थियो। गहन अनुसन्धान गर्ने लेखकबाट कसरी यस्तो त्रुटि हुन पुग्यो, विचारणीय छ।

राजनीतिको सन्दर्भ

जलवायु परिवर्तन कसरी शुरू भयो र त्यसलाई कसरी बूझ्ने? त्यसका लागि यूरोपको इतिहासतिर पुग्नुपर्ने हुन्छ। यूरोपको इतिहासमा औद्योगिक क्रान्ति कालखण्ड महत्त्वपूर्ण आयाम हो। औद्योगिक कालखण्ड अगाडिका पुनर्जागरण र पहिलो औद्योगिक क्रान्ति अगाडिको यूरोपेली ज्ञानोदयको समय त्यतिकै महत्त्वपूर्ण छन्। पुनर्जागरण कालखण्डपछि वैज्ञानिक संस्कार स्थापना हुन थालेको हो। त्यसैबेला यूरोपमा पूँजीवादी व्यवस्था घनीभूत हुन शुरू भएको हो। यूरोपेली ज्ञानोदय कालखण्डमा चिन्तक र दार्शनिकहरूले नयाँ विचार

प्रतिपादित गरे, विज्ञान, साहित्य, दर्शन, राजनीतिजस्ता विषयमा। त्यस समयका चलाख व्यक्तिहरूले यस्ता विचारलाई व्यावहारिक जीवनमा प्रयोग गरेर औद्योगिक क्रान्ति अगाडि लगेका थिए।

औद्योगिक क्रान्तिका सिर्जनाहरू नाफा कमाउने ध्येयबाट पनि निर्देशित थिए। विस्तारै नयाँ प्रविधि आविष्कार भए र प्रयोगमा आए। प्रविधिको विकास र परिमार्जनको एउटा तात्विक आधार थियो कोइलाको दोहन र प्रयोग। सन् १७७० तिर व्यापक हुन थालेको कोइला बाल्ने क्रम अझै जारी छ, विद्युत् ऊर्जा उत्पादनका लागि। कोइलाको दोहन शुरू भएको सय वर्षपछि सन् १८५० तिर खनिज तेलको उत्खनन व्यापारिक हिसाबले हुन थालेपछि प्रविधि परिमार्जन हुने क्रम बढ्यो, पश्चिमी मुलुकहरू औद्योगिक यात्रामा अगाडि बढे, सम्पन्न भए तर त्यहाँको सामाजिक र आर्थिक व्यवस्था कार्बन पदचिह्न स्थापित गर्ने बाटोमा बाँधिन पुग्यो। अन्य मुलुक त्यस बाटोमा लागिसकेका थिएनन्। अब त भारत, चीनलगायत अन्य मुलुकहरूको पनि कार्बन पदचिह्न बढ्न थालेको छ।

नयाँ संस्कारको खोजी

पश्चिमी विश्वलाई घोषले 'एड्लोस्फेर'को संज्ञा दिएका छन्। उनी भन्छन्, "जलवायु परिवर्तनले एड्लोस्फेरको जीवनपद्धति असर पर्ने आख्यान अगाडि आएको छ।" जलवायु परिवर्तन र समाजबारे विवेचना गर्दै यो चुनौतीको प्राविधिक नभई सांस्कृतिक हिसाबले निदान खोज्नुपर्छ। 'पश्चिमी मुलुकका आख्यानहरूमा: हाम्रो जीवनपद्धति' प्रभावित हुने भन्ने विवरण प्रस्तुत हुन्छन् जलवायु परिवर्तनको सन्दर्भमा। जबकि वास्तविक असर भोग्ने तत्का विकासोन्मुख मुलुक र त्यहाँका बासिन्दा नै हुन्। तिनको हक कसरी प्रत्याभूत गर्ने? वैकल्पिक बाटो हुनसक्छ कि सक्दैन? पश्चिमी आधुनिकता नै अगाडिको विकास बाटो र गन्तव्य हो भन्ने विचार सबैतिर हावी भएको देखिन्छ। वैकल्पिक गन्तव्यको खोजी गर्ने चिन्तकहरू छन् तर यो चिन्तनलाई बढ्दो हिंसाले ओफेलमा पारेको अनुभूति हुन्छ। जलवायु परिवर्तनले हिंसा र सुरक्षाको पक्ष प्रभावित गर्ने विषयलाई पनि घोषले पुस्तकमा समेटेका छन्।

नेपालमा पनि जलवायु परिवर्तन प्राविधिक विषयको रूपमा स्थापित छ। समीक्षक विगत दुई दशकदेखि नेपाल र नेपालीलाई जलवायु परिवर्तनले पार्ने असरसित कसरी अभ्यस्त रहनेलगायतका प्रश्नहरूको जवाफ खोज्न प्रयासरत छ। अनुभव भन्छ, "जलवायु परिवर्तनको विषय आईपीसीसी, यूएनएफसीसी, दाता समुदाय र अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी सङ्गठनमा कार्यरत विशेषज्ञहरूको सेरोफेरोमा घुम्ने गरेको छ।" आईपीसीसीका वर्णमाला र प्रक्रियाहरूबारे यो तत्का पोख्त छ, तर जलवायु परिवर्तनका ऐतिहासिक, सामाजिक, राजनीतिक एवं संरचनागत चुनौतीहरू आफै संयोजन हुने मान्यता बोक्छ।

नेपालमा जलवायु परिवर्तनको यावत् जिम्मा वातावरण मन्त्रालयले पाएको छ भने स्थानीय विकास, अर्थ र गृह मन्त्रालयजस्ता संयन्त्रको दैनिकीमा प्राथमिकतामा पनि पर्न सकेको छैन। अर्कोतर्फ इतिहासकार, सामाजिक चिन्तक एवं समाजका पथप्रदर्शकहरू छन्, जसको मान्यता जलवायु परिवर्तन प्राविधिक विषय भएकाले यसको निराकरण पनि त्यही हिसाबले हुन्छ भन्ने छ। आगामी दिनहरूमा जलवायु परिवर्तनको चुनौतीलाई साहित्यकार, कवि अन्य साहित्यकारहरूले आख्यानको रूपमा पनि सशक्त रूपमा उठाउनुपर्ने लेखक घोषको यो प्रस्ताव नेपालका लागि उत्तिकै सान्दर्भिक छ। गैरआख्यानबाट आख्यानतर्फ जलवायु परिवर्तनलाई समेट्नुपर्ने कुरा आजको आवश्यकता पनि हो।